

УДК 159.923.2: 316.483

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК КОНФЛІКТОГЕННИЙ ФАКТОР ЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ

Наталія Пилат

*Львівський національний університет імені Івана Франка, вул.
Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Ідентичність є структурним компонентом Я-концепції особистості, як когнітивної системи, та виконує функцію регулювання поведінки людини. Соціальну ідентичність можна визначити як певний Я-образ, який ґрунтується на соціальній позиції, яку індивід використовує у рольових взаємодіях. Соціальна ідентичність, як базова людська потреба та передумова психосоціального благополуччя, може бути підґрунтям дискримінації аутгруп і зумовлювати ескалацію конфліктогенного потенціалу в людських взаємовідносинах.

Ключові слова: соціальна ідентичність, поведінка людини, конфлікт.

Психологія останніх десятиліть вивченню психологічного феномена людського “Я” приділила значну увагу. Зумовлене це тим, що “Я” в структурі особистості організовує соціальне мислення та дає енергію соціальній поведінці.

Від античних часів до нас дійшла максима “впізнай самого себе”. На запитання “хто я є?” часто відповідь має форму: Я – людина, унікальна, складна особистість, я – жінка, чоловік, дитина, лікар, громадянин... Питання це є непростим, адже впливає на індивідуальне самовизначення та самоідентифікацію людини.

Отже, поняття ідентичності є джерелом екзистенційної сутності людини та виразом певної життєвої мети. Іншими словами, ідентичність є структурним компонентом Я-концепції особистості, як когнітивної системи, та виконує функцію регулювання поведінки людини. У структурі Я-концепції умовно можна виділити дві великі підсистеми: особистісну ідентичність та соціальну ідентичність. Перша стосується самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних та моральних особистісних рис. Друга підсистема – соціальна ідентичність, яка складається з окремих ідентифікацій і визначається належністю людини до різних соціальних категорій: статі, раси, національності, класу і т. д. [1, с.204]. Використовуючи концепцію символічного інтеракціонізму, соціальну ідентичність можна визначити як певний Я-образ, який ґрунтується на соціальній позиції, яку індивід

використовує у рольових взаємодіях [2, с.237]. Отже, соціальна ідентичність виникає тоді, коли людина ідентифікує себе з певною соціальною роллю. Співвідношення між цими двома поняттями можна показати на прикладі “плутанини ролей” у підлітковому віці. За Е. Еріксоном, виникнення зв’язку з оточенням в цей період коливається між позитивним полюсом ідентифікації Я та негативним полюсом “плутанини ролей”. Перед підлітком постає завдання об’єднати все, що він знає про себе як про учня, сина, спортсмена, друга і т. д. Усі ці ролі він повинен з’єднати в єдине ціле, осмислити, поєднати з минулим та спроектувати в майбутнє. Якщо підліток успішно впорається з цим завданням соціальної ідентифікації, то в нього з’явиться почуття того, ким він є, де знаходиться та куди йде. Якщо ж внаслідок важкого дитинства чи скрутного матеріального становища підліток не зможе вирішити визначити своє Я, то плутатиме ролі, виявлятиме невпевненість у розумінні того, хто він такий та до якого оточення належить. Плутанина ролей зумовлює конфліктну поведінку, асоціальні дії та зростання злочинності серед підлітків. Однак той, хто у підлітковому віці не сформував виразного уявлення про себе, ще не приречений залишатися неприкаяним до кінця життя. Водночас особа, якій у підлітковому віці не вдалося зрозуміти своє Я, згодом може натрапляти на факти, які суперечать чи погрожують її уявленню про себе [3, с.301]. Отже, ідентифікація перш за все є потребою особистості, незадоволення якої містить у собі конфліктний потенціал.

Ідентифікація як особистісна потреба зумовлює наявність численних соціальних ідентичностей у структурі Я-концепції, які утворюють певну ієрархію. Я-образ, який містить у собі якісь певні сенсожиттєві моменти, своєрідну ідеальну мету особистості, її ціннісні орієнтири та самооцінку, є критерієм класифікації таких ідентичностей.

Трактування соціальної ідентифікації як базової людської потреби трапляється в працях А.Маслоу і в аналізі групових та міжгрупових конфліктів у дослідженнях соціальної психології. Категорія соціальної ідентичності межує з психологією особистості та її соціальною поведінкою у групових та міжгрупових інтеракціях.

Починаючи з праці Г.Лебона “Психологія народів і мас”, надзвичайно популярним в психології стає протиставлення особистості (розумного, раціонального, свідомого начала) та маси (начала ірраціонального, емоційно-афективного та деструктивного). З.Фрейд запропонував власну струнку систему психологічних поглядів на психіку людини, акцентуючи увагу на неусвідомлених психічних комплексах, що впливають на міжгрупові стосунки. Ключовим моментом його теорії є факт універсальності аутгрупової ворожості у будь-якій міжгруповій взаємодії. Іншими словами, конфліктогенний потенціал первинно закладений в усвідомленні людиною

поділу на “своїх” і “чужих”: ідентифікуючи себе з певною групою, людина одночасно відокремлює її від інших соціальних груп і підсвідомо формує установку ворожості. Позитивним моментом такої агресивної схильності до аутгруп, за Фрейдом, є підтримання згуртованості та стабільності всередині групи. Механізмом формування ворожості до “чужих” та прихильності до “своїх” є Едипів комплекс, що ґрунтується на амбівалентності ранніх емоційних стосунків у сім’ї. Такі стосунки є водночас і любов’ю, і ненавистю до батька. Його намагаються наслідувати і водночас він є об’єктом суперництва та агресії. Амбівалентність емоційних стосунків раннього дитинства переноситься на соціальну взаємодію: любов до батька трансформується в ідентифікацію з лідером групи, а також з членами групи, що мають аналогічну ідентифікацію; ворожість та агресія, відповідно, переноситься на аутгрупу. Ідентифікація з лідером групи, що, за Фрейдом, є головним джерелом групоутворення, і є однією з іпостасей Едипового комплексу. Подібно до того як в дитинстві любов і ненависть до батька виступають взаємозв’язаними, взаємозалежними детермінантами психічного розвитку особистості, інгрупова ідентифікація та згуртованість, з однієї сторони, і аутгрупова ворожість – з іншої, стають аналогічним чином взаємозв’язаними, взаємозалежними детермінантами соціальної взаємодії [4]. Незважаючи на те, що згодом більшість психологів майже відмовились від фрейдівської інтерпретації механізмів виникнення аутгрупової ворожості, сама ідея ворожого ставлення до аутгруп залишилась стрижнем та своєрідною точкою відліку для вивчення міжгрупової поведінки загалом.

Таке “біологізаторське” трактування конфліктогенного потенціалу як обов’язкового та необхідного у міжгрупових відносинах спробували заперечити прихильники ситуативних теорій М.Шериф, В.Дуаз, Д.Кемпбелл. Вони трактують соціальну ідентичність не як просту належність особи до певної групи. Ці вчені стверджують, що відчуття належності МИ не є усвідомленням простої суми індивідів, воно характеризується певними спільними інтересами та цілями. За Дуазом, індивіди, що прагнуть досягнення певної мети шляхом взаємозалежних дій, стають групою, вони розвивають соціальну ієрархію та специфічні норми. Коли дві групи прагнуть до однієї мети, причому жодна з цих груп не може досягнути її до тих пір, поки інша намагається зробити те ж саме, між групами розвивається конфлікт: члени однієї групи можуть здійснювати лише ворожі контакти з членами іншої. В цих умовах всередині групи зростає згуртованість, групова структура пристосовується до конфліктної ситуації. Зменшити ворожість може здійснення “вищих” цілей, які потребують спільних зусиль усіх членів кожної групи [5, с.23].

Представники когнітивістського напрямку запропонували так звану “теорію соціальної ідентичності” – одну з найпопулярніших в західній

психології. Засновниками теорії є лідер Європейської асоціації експериментальної соціальної психології (ЄАЕСП) Г.Теджфел та Дж.Тернер. Авторів концепції зацікавила проблема: як в одній і тій самій людині поєднуються різні за природою взірці особистісної та групової поведінки; чому в одних випадках людина діє та мислить як унікальна особистість, а в інших – як частина цілого, як гвинтик суспільної машини. Щоб вирішити це протиріччя, науковці запропонували твердження про антагонізм міжгрупових та міжособистісних начал в людині. Міжгрупова поведінка визначається як поведінка особи (групи) стосовно іншої особи (групи) на підставі ідентифікації осіб (себе та інших) як таких, що належать до різних соціальних груп чи “категорій” [1, с.23].

На думку Теджфела, міжособистісні та міжгрупові форми взаємодії є двома полюсами єдиного біполярного континууму, на якому можна розмістити всі можливі варіанти соціальної поведінки. Один полюс – взаємодія, що визначається міжособистісними стосунками та індивідуальними характеристиками учасників, тобто їхніми особистісними ідентичностями, і на яку не впливає належність до різних соціальних категорій. На другому полюсі – взаємодія між людьми, детермінована груповим членством, тобто соціальними ідентичностями, і на яку не впливають індивідуальні стосунки та характеристики. У житті граничні ситуації, що наближаються до полюсів, є доволі рідкісними. Найважливіші положення теорії соціальної ідентичності формулюються таким чином:

- Соціальна ідентичність складається з тих аспектів образу “Я”, які впливають зі сприйняття себе як члена певних соціальних груп (наприклад, усвідомлення себе як чоловіка чи жінки, студента, члена спортивної команди і т.д.);
- Люди прагнуть зберегти та підвищити свою самооцінку, тобто прагнуть до позитивного “Я”-образу;
- Соціальні групи пов’язані з позитивною чи негативною оцінкою, що супроводжує їх в суспільстві, тому соціальна ідентичність може бути позитивною або негативною;
- Оцінка власної групи визначається взаємостосунками з деякими іншими групами через соціальне порівняння значимих якостей і характеристик. Інгрупи не порівнюють себе з будь-якою соціальною групою; аутгрупа повинна сприйматись як релевантна для порівняння. Подібність груп, їх близькість та ситуативні особливості – ось деякі зі змінних, які визначають можливість зіставлення з аутгрупою. Однакові долі, територіальна близькість і постійна конкуренція – усе це збільшує ймовірність зіставлення, порівняння груп між собою у пошуку позитивних відмінностей і, як наслідок, прагнення до інгрупової відокремленості. Мета диференціації – зберегти чи досягти

переваги над аутгрупою. Отже, будь-який акт диференціації буде значною мірою актом суперництва, яке потребує порівняння та диференціації за значимими ознаками, інакше кажучи, наявність позитивної соціальної ідентичності є поштовхом до відокремлення “МИ” – “ВОНИ” та містить у собі певний конфліктогенний потенціал;

- Коли соціальна ідентичність не задовольняє членів групи, тобто йдеться про негативну соціальну ідентичність, вони намагаються або покинути групу, до якої належать в даний момент, і приєднатися до престижнішої, на їхню думку, групи, або зробити так, щоб їх справжня група стала позитивно відмінною від інших. Тривала негативна соціальна ідентифікація може призвести до внутрішньоособистісного конфлікту.

Соціальна ідентичність не є сталою, раз і назавжди визначеною властивістю. У соціальній взаємодії слід перш за все розглядати динамічний аспект ідентифікації. “Я-концепція”, як механізм пристосування до різноманітних ситуацій, регулює поведінку людини та робить більш вираженими соціальну або особистісну ідентичності. Чітке вираження в самосвідомості соціальної ідентичності зумовлює перехід від міжособистісної поведінки до міжгрупової. Основною рисою міжгрупової поведінки є те, що вона контролюється сприйманням себе та інших з позицій належності до соціальних категорій. Особистість починає сприймати себе та інших членів своєї групи як таких, що мають спільні, типові характеристики, які і визначають групу як ціле. Це призводить до акцентуації сприймання подібності всередині групи та відмінності між тими, хто належить до різних груп. Наприклад, на думку Дж.Тернера, поведінку поліції та страйкарів слід розглядати як міжгрупову не тому, що вони діють певним чином, і навіть не тому, що вони належать до різних соціальних категорій. Міжгруповою ця поведінка стає лише тоді, коли є яскраво вираженою їхня соціальна ідентифікація як страйкарів та поліцейських і коли взаємодія обидвох груп здійснюється з позицій єдності їх соціальних установок.

Подальший розвиток ідеї міжгрупового-міжособистісного континууму включає в себе як базову ідею самокатегоризації, тобто когнітивного групування себе з певним класом ідентичних об’єктів на противагу іншому класові об’єктів. Категорії “Я-концепції” ґрунтуються на сприйманні внутрішньогрупової подібності та міжгрупової відмінності. Вони організовані в ієрархічно класифіковану схему та існують на різних рівнях абстрагування: чим більший обсяг значень охоплює категорія, тим вищий рівень абстрагування, і кожна категорія є включеною в якусь іншу (вищу) категорію, якщо вона не є найвищою. Для соціальної “Я-концепції” є важливими щонайменше три рівні самокатегоризації: *вищий рівень* – категоризація себе як людської істоти що має спільні риси з усіма

представниками людського виду; *проміжний рівень* – інгрупова-аутгрупова категоризація, що ґрунтується на подібності чи відмінності між людьми як членами саме цих груп; *нижчий рівень* – особистісна самокатегоризація, яка ґрунтується на відокремленні себе як унікального індивіда від інших членів групи.

Ці три рівні визначають людську, соціальну та особистісну ідентичність, ґрунтуючись на міжвидовому, міжгруповому та міжособистісному порівнянні себе з іншими. Оскільки природа об'єкта виводиться з його належності до певного класу на цьому рівні категоризації, то існує перцептивне “неприйняття” подібності між класами, яке має місце на вищому рівні, і відмінностей всередині класу, які є на нижчому рівні. Іншими словами, з позиції особистісної категоризації (нижчий рівень) людина відмовляється сприймати подібність між групами (вищий рівень категоризації) і відповідно подібність між собою і членами як “своїми”, так і “чужими” групи. Тут переважає сприймання себе як унікальної особистості. Однак з позицій соціальної групової ідентичності (високий рівень категоризації) не сприймаються відмінності, що є на нижчому – особистісному рівні, тому члени іншої групи сприймаються подібними, неіндивідуалізованими, а сприймання себе максимально зближується зі сприйманням членів своєї групи. Таким чином, між вираженістю одного рівня самокатегоризації та іншими рівнями існує функціональний антагонізм [1, с.205].

Соціальне самосприймання має тенденцію видозмінюватись у континуумі від сприйняття себе як унікальної особистості (максимум різниці між собою і членами групи) до сприйняття себе як інгрупової категорії (максимум ідентичності себе з членами своєї групи та відмінності від аутгрупових членів). У середній точці континууму, де самосприйняття і локалізується в більшості випадків, індивід сприймає себе як такого, що помірно відрізняється від членів групи, яка теж помірно відрізняється від усіх інших груп. Будь-які фактори, що посилюють вираженість інгрупової-аутгрупової самокатегоризації, призводять до збільшення ідентичності між собою та членами інгруппи і, таким чином, деперсоналізують індивідуальне самосприйняття. Деперсоналізація належить до процесу “самостереотипізації”, внаслідок якого люди більш сприймають себе швидше як взаємозамінні екземпляри соціальної категорії, ніж як унікальні особистості. Це, однак, не є втратою індивідуальності чи розчиненням себе в групі на відміну від деіндивідуалізації, а перехід від особистісної до соціальної ідентичності, функціонування самосприйняття на більш високому рівні абстракції.

Використання моделі “людина-соціум” у сучасній соціальній психології спонукає розглядати поведінку людини саме в системі міжгрупових

взаємовідносин. Передумовою міжгрупової поведінки є наявність в особистості її соціальної ідентифікації, що може містити в собі і певний конфліктний потенціал. Підсумуємо різні підходи до тлумачення соціальної ідентичності саме як чинника конфліктної поведінки. Отже, перш за все, згідно теорії З. Фрейда, можна стверджувати, що сама наявність соціальної ідентичності зумовлює поділ на “своїх” і “чужих”, стимулюючи тим самим виникнення аутгрупової ворожості. Цим він пояснює війни між народами, націями, державами, класами і т.п. Проте люди не просто так стають групою, такі об’єднання повинні мати якусь певну мету, взаємні інтереси. І аж тоді, усвідомлюючи певну ідейну спільність, людина може ідентифікувати себе з іншими. У цьому випадку конфлікт виникає тоді, коли різні групи прагнуть до однієї мети і з часом відбувається нагромадження агресивного потенціалу. Наступною важливою властивістю соціальної ідентичності, що містить конфліктогенний потенціал, є її позитивна чи негативна оцінка, яка здійснюється внаслідок соціального порівняння особою власної групи з певними релевантними аутгрупами. Негативна соціальна ідентичність може бути причиною внутрішньоособистісних конфліктів. Людина, незадоволена своїм соціальним становищем, прагне змінити його, підвищити самооцінку, але постійні невдачі можуть привести до стану фрустрації і як до подальшого наслідку – виникнення агресії.

Певний заряд конфліктності міститься і в самокатегоризації особистості, що визначає її людську, соціальну та особистісну ідентичність. Людина з яскраво вираженою особистісною категоризацією (нижчий рівень) сприймає себе перш за все як унікальну особистість, відмінну від усіх інших, тому таке загострення ідентичності може зумовлювати неприйняття подібності себе з іншими членами групи і вести до конфліктності, як риси характеру даної особистості. З іншої сторони, збільшення групової (соціальної) самокатегоризації веде до деперсоналізації індивіда. Така людина сприймає себе насамперед як частинку соціального цілого, тому в ситуації конфлікту намагатиметься уникнути прийняття рішення.

Отже, слід визнати конфліктогенний потенціал соціальної ідентичності людини. Таким чином, соціальна ідентичність є дволиким Янусом: будучи необхідною умовою психосоціального благополуччя особистості, вона стимулює процес соціального порівняння. Процес соціального порівняння, в свою чергу, стає основою дискримінації аутгруп, що зумовлює ескалацію конфліктогенного потенціалу в людських взаємовідносинах.

1. *Агеев В.* Межгрупповое взаимодействие и социально-психологические проблемы. М., 1990.
2. Identity Structures and Psychological Well-Being // *Social Psychology Quarterly*. 1992 Vol. 55. № 3. P.236–256.
3. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис. М., 1996.
4. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого “Я” // *Психология масс*. Самара, 1998. С.131–185.
5. *Донцо А., Емельянова Т.* Концепция социальных представлений в современной французской психологии. М., 1987.
6. *Шихирев П.* Современная социальная психология в Западной Европе. Проблемы методологии и теории. М., 1985.

THE SOCIAL IDENTITY AS A CONFLICT FACTOR OF THE HUMAN BEHAVIOUR

Nataliya Pylat

*Ivan Franko National University of Lviv Universytetska St., 1 79000 Lviv
Ukraine filos@franko.lviv.ua*

Because identities define “Who am I?”; that is why they should be the sources of the existential meaning and purpose in life. Moreover, they should provide behavioural guidance in conflict situation, because the identities are accompanied by normative expectation for appropriate role behaviour. Individuals have multiple role-identities and these identities must vary in their centrality or salience for self-conception. In other words, multiple identities are likely to be organized in a salience hierarchy. “Salience” refers to the subjective importance of a person attached to each identity. It follows that if a person in fact obtains existential meaning and behavioural guidance from their role-identities, those identities, the highest in the salient hierarchy, should be more important sources of psychological well-being, moreover, the dissatisfaction of those significant identities should be the reason for conflict. Thus, social identity connects the personality with his social behaviour in group or in intergroup interaction.

Key words: social identities, role-identities, social behaviour, conflict

Стаття надійшла до редколегії 06.2001

Прийнята до друку 15.10.2001